

Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komitejas atzinums par tematu “Starpkultūru dialogs un romi: sievieti, kā arī audzināšanas un izglītības būtiskā loma” (atzinuma papildinājums)

(2011/C 248/10)

Ziņotāja: **Anne-Marie SIGMUND kdze**

Saskaņā ar Reglamenta piemērošanas noteikumu 29. panta a) punktu Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komiteja 2009. gada 24. februārī nolēma izstrādāt atzinuma papildinājumu par tematu

“*Starpkultūru dialogs un romi: sievieti, kā arī audzināšanas un izglītības būtiskā loma*”.

Par Komitejas dokumenta sagatavošanu atbildīgā Nodarbinātības, sociālo lietu un pilsoniskuma specializētā nodaļa savu atzinumu pieņēma 2011. gada 27. maijā .

Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komiteja 472. plenārajā sesijā, kas notika 2011. gada 15. un 16. jūnijā (16. jūnija sēdē), ar 127 balsīm par un 2 balsīm pret, pieņēma šo atzinumu.

1. Secinājumi un ieteikumi

1.1 Saistībā ar šajā atzinumā izklāstītajiem priekšlikumiem Komiteja par savas darbības principu izvirza Komisijas 2011. gada 5. aprīļa paziņojuma ⁽¹⁾ pēdējo teikumu.

1.2 Komiteja uzsver, ka, sākot ar šo brīdi, ir jāizstrādā nevis romiem **paredzētas** stratēģijas un analīzes **par** romiem, bet gan jāveic konkrēti īstenošanas pasākumi **kopā ar** romiem, respektīvi, viņus pārstāvošajām organizācijām.

1.3 Komiteja ir gatava atbilstoši savai kompetencei piedalīties šādos pasākumos vai tāpat kā līdz šim ciešā sadarbībā ar romu organizācijām īstenot iniciatīvas (piemēram, uzklaušana, semināri u.t.t.).

1.4 Komiteja paplašinās attiecības ar iestādēm, organizācijām un citām struktūrvienībām, kas darbojas šajā jomā, un centīsies kopīgi veikt turpmākus pasākumus ⁽²⁾.

1.5 Komiteja uzskata, ka starpkultūru dialogs ir piemērots instruments romu integrācijai un līdzdalībai gan attiecībā uz romu sieviešu lomas izpratni šajā procesā, gan attiecībā uz izglītības jomu.

1.6 Komiteja atbilstoši savām iespējām, arī, izmantojot esošos tīklus, centīsies piedalīties vietējās iniciatīvās vai pati tās uzsākt.

2. Situācijas raksturojums un pieeja

2.1 2008. gada 9. jūlija izpētes atzinumā ⁽³⁾ EESK piedāvāja virkni ieteikumu ātrākai romu mazākumtautību integrācijai Eiropā. Saistībā ar romu bērnu izglītošanu tika ieteikta Savienības un dalībvalstu līmenī saskaņota divpakāpju pieeja, un Komiteja aicināja Komisiju īstenot visaptverošu stratēģiju, kā arī finansēt izpratnes veidošanas kampaņas. Par vienīgo iespējamo ceļu tika atzīta aktīva romu līdzdalība procesā.

2.2 Eiropas Komisija izprata minēto pieeju un norādīja ⁽⁴⁾, ka EESK atzinusi ⁽⁵⁾: “romu jautājumu integrēšana visās attiecīgajās Eiropas un valsts politikas jomās ir visdaudzsološākais veids, lai panāktu iekļaušanu”.

2.3 Par šā atzinuma papildinājuma pamatu izraudzīts starpkultūru dialoga princips, kas nozīmē to, ka abas puses — šajā gadījumā Eiropas romu minoritāte un iedzīvotāji, kuri nav romi, — brīvprātīgi un bez aizspriedumiem iesaistās dialogā. Šāda starpkultūru dialoga priekšnoteikums ir tradīciju un dzīvesveida kopīgo un atšķirīgo iezīmju izskaidrošana, lai panāktu labāku izpratni par faktisko realitāti un izstrādātu lietderīgus risinājumus.

2.4 Satura ziņā šis atzinums pievēršas pirmajam un, pēc EESK domām, prioritārajam integrācijas pīlāram ⁽⁶⁾ — **audzināšanai un izglītībai**, un šajā saistībā ir aplūkota arī sieviešu īpašā loma romu integrācijā.

⁽¹⁾ “Tagad ir laiks pārvērst labos nodomus konkrētā rīcībā.” (Komisijas paziņojums “ES programma attiecībā uz romu integrācijas valsts stratēģijām līdz 2020. gadam”, COM(2011) 173 galīgā redakcija).

⁽²⁾ Sk. pielikumu “Iniciatīvas, programmas, pētījumi” (http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/SOC337_additional-info.pdf).

⁽³⁾ EESK izpētes atzinums “Minoritāšu integrācija — romi”, 5.3. punkts, (OV C 27, 3.2.2009, 88. lpp.).

⁽⁴⁾ Paziņojums “Romu sociālā un ekonomiskā integrācija”, COM(2010) 133 galīgā redakcija.

⁽⁵⁾ EESK izpētes atzinums “Minoritāšu integrācija — romi”, 5.3. punkts (OV C 27, 3.2.2009, 88. lpp.).

⁽⁶⁾ Atbilstoši četriem Komisijas izvirzītajiem prioritārajiem integrācijas mērķiem, kas ir piekļuve izglītībai, tiesības uz nodarbinātību, piekļuve veselības aprūpei, tiesības uz mājokli un ar to saistītajiem dzīvojamajiem namu rajonu pamatpakalpojumiem.

2.5 Komiteja atbalsta “ES platformas romu iekļaušanai” stratēģiju un it īpaši platformas 2009. gadā izvirzītos 10 kopējos romu iekļaušanas pamatprincipus (7).

3. Vispārīgas piezīmes

3.1 Viena no devīzēm, kuru bieži lieto Eiropas integrācijas projekta raksturošanai, ir “**vienotība daudzveidībā**”. Šajā saistībā romi ir spilgts Eiropas kultūras daudzveidības piemērs, turklāt minēto aspektu bagātina arī tas, ka paši romi (8) pārstāv dažādas kultūras identitātes (9).

3.2 Komiteja kopš 1999. gada (10) ir pievērsusies paplašinātam kultūras jēdzienam, kas līdztekus mākslai, tradīcijām un kultūras mantojumam ietver arī izglītību, zinātņi, pētniecību u.c. jomas. Tādējādi izglītībai ir īpaša nozīme starpkultūru dialogā, jo sevišķi dialogā ar romiem.

3.3 Uz iebildumiem pret kultūru daudzveidību (11) Komiteja atbild, ka izteiktie argumenti gan zināmā mērā ir pareizi, bet, tā kā tie nav attiecināmi uz Eiropas sabiedrību, kuru vieno kopīga “vadošā kultūra” (12), tie var radīt pārpratumus.

3.4 Atbilstoši minētajai izpratnei par kultūru kā kopīgu vērtību vispārēju atzīšanu var izdarīt secinājumu, ka Eiropas identitāte pirmām kārtām izpaužas kā kultūras identitāte, kas apstiprināta LES 2. pantā, tā sauktajā “vērtību klauzulā”. Tāpēc starpkultūru dialogs ir piemērots instruments, ar kuru var sniegt noturīgu ieguldījumu integrācijā vispār un romu integrācijā it īpaši. Komitejas uzskata, ka īpašu uzmanību pelnījis **tolerances** jēdziens.

3.5 Tolerance nozīmē citu cilvēku tiesības būt citādiem, kas izpaužas gan kā minēto tiesību izmantošana, gan to akceptēšana. Tas vienlīdzīgi attiecas gan uz romiem, gan uz cilvēkiem, kas nav romi. Taču starpkultūru dialogā toleranci ir vēl viena

papildu pamatnozīme: tā attiecas ne tikai uz iespējamu normu konfliktu risināšanu, bet liek izturēties ar izpratni pret “citādo” un tādējādi rada līdzaspastāvēšanai nepieciešamo empātiju.

3.6 Eiropas Komisijas un Eiropas Parlamenta iniciatīvas romu stāvokļa uzlabošanai (13) ir ļoti piemēroti instrumenti likumīgā un politiskā rīcības pamata izveidei un programmu izstrādei, tomēr tie pēc būtības *per se* ir leļupēji pasākumi, kuriem nebūs vēlamo panākumu, ja (iespējams, arī ar valsts, reģionālo un vietējo publisko iestāžu atbalstu) netiks īstenotas pilsoniskās sabiedrības atbilstošas augšupējas iniciatīvas.

3.7 Ņemot vērā minēto aspektu, Komiteja atzinīgi vērtē Komisijas neseno paziņojumu un it īpaši piekrīt tajā paustajai atziņai, ka tagad ir vajadzīga rīcība, un uzsver, ka jārikojas ir ne tikai publiskajām valsts, reģionālajām un vietējām iestādēm, bet arī un jo sevišķi abu pušu pilsoniskās sabiedrības dalībniekiem.

3.8 Līdz šim gan Kopienas, gan starptautiskajā līmenī romu integrācijai ir tērētas ievērojamas summas, bet vēlāk secināts, ka gūtie panākumi nav samērīgi ar iztērēto līdzekļu apjomu. Pēc Komitejas domām, tas ir daļēji saistīts ar faktu, ka Kopienas līmenī ir notikušas un turpina notikt neskaitāmas iniciatīvas, konferences un sanāksmes, tomēr bieži vien — arī tāpēc, ka nav pietiekami iesaistīti attiecīgie vietējie romi un viņu organizācijas — to saturs ir atbilstošs, bet ieteikto pasākumu konkrēta īstenošana ir neapmierinoša.

3.9 Komiteja atbilstoši savai kompetencei vēlas palīdzēt novērst šo neatbilstību starp labiem stratēģiskajiem priekšlikumiem un neatbilstošiem taktiskajiem īstenošanas pasākumiem. Tādēļ tā centīsies izmantot savu tilta ar iedzīvotājiem funkciju, kā arī ar savu tīklu un locekļu pārstāvēto organizāciju palīdzību centīsies vietējos pasākumos veicināt to, ka pieaug arī gatavība pieņemt piedāvātos pakalpojumus un pildīt pienākumus.

- (7) 1. konstruktīvas, pragmatiskas un nediskriminējošas politikas;
2. skaidri formulēta, bet ne ierobežojoša pieeja;
3. starpkultūru pieeja;
4. mērķis uz visaptverošu integrāciju;
5. dzimumu līdztiesības aspekta apzināšanās;
6. uz pierādījumiem balstītas politikas pārņemšana;
7. Kopienas instrumentu izmantošana;
8. reģionālo un vietējo pašvaldību iesaistīšana;
9. pilsoniskās sabiedrības iesaistīšana;
10. romu aktīva dalība.

(8) Virsjēdziens “romi” ietver romus, sinti, ceļotājus, kali u.c. tautības.

(9) Sk. arī Reģionu komitejas atzinumu *CdR 178/2010 fin*.

(10) ESK atzinums “Organizētas pilsoniskās sabiedrības loma un ieguldījums Eiropas veidošanā”, OV C 329, 17.11.1999., 5.2.1. punkts.

(11) “Daudzkultūru sabiedrības” modelim nav raksturīgas vispārīgi saistošas vērtības, un tas pirmām kārtām izpaužas kā līdzās pastāvošu grupu sakopojums.

(12) Sk. *Bassam Tibi Prof. Emeritus* “Eiropa bez identitātes? Daudzkultūru sabiedrības krīze” (*“Europa ohne Identität? Die Krise der multikulturellen Gesellschaft”*), izdevniecība “Goldmann” Geringe, 181. lpp.

4. Romu sievietes loma

4.1 Dažādi ziņojumi liecina, ka kopumā pirmsskolas vecuma bērnu audzināšanu romu ģimenēs lielākoties uzņemas mātes (14), savukārt pēc skolas uzsākšanas audzināšanā iesaistās arī tēvi. Meiteņu audzināšana lielākajā daļā gadījumu ir mātes

(13) Sk. pielikumu “Iniciatīvas, programmas, pētījumi” (http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/SOC337_additional-info.pdf); Komisijas paziņojumu “ES programma attiecībā uz romu integrācijas valsts stratēģijām līdz 2020. gadam” (COM (2011) 173 galīgā redakcija) un Eiropas Parlamenta deputātes *Livia Járóka* ziņojumu par ES stratēģiju romu integrācijai (2010/2276(INI)), (<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2011-0043+0+DOC+XML+V0//DE&language=DE>).

(14) Konference “Es esmu romu sieviete Eiropā”, 2010. gada 11.–12. janvārī Atēnās.

pārziņā arī pēc skolas gaitu sākuma. Taču, tā kā bērns lielākoties veidojas pirmsskolas vecumā, visiem bērniem ir svarīgi, lai viņi, vēl mājās esot, tiktu sagatavoti skolai. Tādēļ ir vajadzīgi pasākumi, kas pārliecinātu mātes par to, cik svarīga ir bērnu, it īpaši meiteņu, izglītība, un arī motivētu viņas konkrēti sagatavot bērnus skolai.

4.2 Taču minētajiem pasākumiem ir izredzes uz panākumiem tikai tad, ja (sevišķi vietējā līmenī) būs nodrošināts piedāvājums, kurā ņemtas vērā atšķirīgās tradīcijas. Šajā saistībā publisko iestāžu pienākums ir piedāvāt piemērotas izglītības programmas un novērst segregāciju.

4.3 Papildus būs jāizmanto kompetences un zināšanu sniegšanas programmas ("spēju veidošana"), kas ļaus sagatavot romu sievietes šī svarīgā uzdevuma praktiskai pildīšanai.

4.4 Tradicionālajās romu ģimenēs zem viena jumta dzīvo vairākas paaudzes; līdz ar to bērnu audzināšanu ietekmē arī vecvecāki, un daudzos gadījumos viņiem ir lielāka ietekme nekā vecākiem; tādēļ ir svarīgi iesaistīt arī vecvecākus, kuri rāda priekšzīmi nākamajām paaudzēm.

4.5 Ja romu sieviešu potenciālu izdosies izmantot viņu bērnu nākotnes veidošanā, būs panākts arī papildu efekts: šādi konkrēti pasākumi un iniciatīvas palīdz pārvarēt stereotipus par romu sievietēm. Pārāk bieži pret romu sievietēm izturas kā pret lietām, un viņas kļūst par diskriminācijas, vardarbības ģimenē vai cita veida ļaunprātīgas izturēšanās un necieņas upuriem. Pats par sevi saprotams, šīs pazīmes ir svarīgas, un tās nedrīkst ignorēt. Tikpat pašsaprotami ir veikt piemērotus pasākumus šādas nelabvēlīgas situācijas novēršanai. Bez tam, Komitejai šķiet svarīgi arī parādīt to, cik aktīva loma romu sievietēm ir viņu kopienā un kāda nozīme viņām var būt kā aktīviem subjektiem — starpkultūru dialoga dalībniecēm — ārpus savas kopienas.

4.6 Komiteja atbalstīs iniciatīvas, kas veicina romu sieviešu pašapziņas veidošanu, un savu iespēju robežās palīdzēs nodrošināt romu sievietēm piekļuvi informācijai un instrumentiem, kas atvieglo viņām savu ģimeņu integrēšanas uzdevumu.

4.7 Tāpēc Komiteja, piedaloties vietējā līmeņa pasākumos, centīsies rast iespējas ne tikai mudināt sniegt konkrētu informāciju, bet arī nodrošināt atbilstošu līdzdalības motivāciju.

5. Audzināšana un izglītība

5.1 Mērķis ir nodrošināt romu kopienas nelabvēlīgā stāvoklī esošu grupu sociālo iekļaušanu tā, lai tās nezaudētu romu kultūras identitāti. Labai izglītībai ir izšķiroša nozīme divu iemeslu dēļ: pirmkārt, izglītība var un tās uzdevums ir informēt pilsoņus par kopīgajām pamatvērtībām, kas ļauj veiksmīgi sadzīvot dažādajām etniskajām grupām. Šāda vērtība ir arī atvērtība pret citām kultūrām. Otrkārt, izglītība pati par sevi var būt svarīgs integrācijas instruments, jo tās ieguve ideālā gadījumā nozīmē dažādu kultūru mijiedarbību. Apgūt jaunas zināšanas

un prasmes nekad nav par vēlu, tomēr ir svarīgi, lai laba izglītība sāktos iespējami agrākā dzīves posmā. Spēcīga pašapziņa un savas lomas apzināšanās lielākā grupā un sabiedrībā bērnam ir panākumu atslēga turpmākajā dzīvē.

5.2 Ar pasākumu un politiku palīdzību jācenšas panākt un garantēt romu un visu pārējo mazākumtautību grupu līdztiesīgu pieeju kvalitatīvi augstvērtīgai izglītībai, jo mērķis ir nodrošināt viņiem darba tirgū vajadzīgu prasmju apguvi, kurās ietilpst arī sociālās prasmes. Cilvēkiem jānodrošina iespēja pastāvīgi veidot savu dzīvi un rīkoties kā atbildīgiem pilsoņiem, kuri zina savas tiesības un pienākumus un spēj tos pildīt.

5.3 Nepiedalīšanās darba tirgū ir ne tikai sociāla problēma, bet rada arī ievērojamas finansiālas sekas. Līdz ar to izdevumi izglītībai un audzināšanai gan ir izmaksu faktors, bet būtībā tie ir ne tikai tīri izdevumi, bet pirmām kārtām lietderīgs ieguldījums nākotnē.

5.4 Eiropas Padomes Izglītības un apmācības programmā romu bērniem, kurā piedalās arī Komisija, ietilpst arī izglītības programma vidutājiem un skolu asistentiem. Komiteja ir gatava iestāžu turpmākajā sadarbībā šajā jomā pildīt starpnieka funkciju. Izmantojot savus saziņas kanālus, Komiteja varētu, piemēram, palīdzēt izplatīt programmu un tās rezultātus vai iepazīstināt ar programmas paraugprakses piemēriem tās valstīs, kuras šobrīd nepiedalās Eiropas Padomes projektā.

5.5 Šajā saistībā ir zināms, ka skolu priekšlaicīgi pametušo romu skolēnu daļa ir nesamērīgi lielāka salīdzinājumā ar skolēniem, kas nav romi⁽¹⁵⁾; tāpēc kopā ar kompetentajām iestādēm jālemj par pasākumiem situācijas uzlabošanai.

6. Izglītība: piemēri valstu līmenī

6.1 Lai pamāktu atbilstību Eiropas normām, lielākā daļa ES dalībvalstu ir izdevusi stingrus tiesību aktus par diskriminācijas aizliegumu un līdztiesību. Neraugoties uz minēto, diskriminācija diemžēl bieži izpaužas un tiek pieredzēta vietējā līmenī, un valsts tiesību aktos bieži trūkst mehānismu sūdzības iesniegšanas procesa īstenošanai un diskriminējošas prakses pasludināšanai par spēcīgu neesošu gadījumos, kad indivīdi izjutuši diskriminējošu attieksmi. Jānorāda arī, ka vāja kontrole nozīmē to, ka valsts var iztikt ar "kosmētiskiem labojumiem", kas segregācijas modeļus pasliktina vēl vairāk.

⁽¹⁵⁾ Romu Izglītības fonds (*Roma Education Fund*), valstu novērtējumi, <http://www.romaeducationfund.hu/publications/country-assessments>; Atvērtas sabiedrības institūts (*Open Society Institute*) "Nav datu — nav progresa" (*No Data—No Progress*), dati par valstīm, 2010. gada augusts; <http://www.romadecade.org/files/downloads/General%20Resources/No%20Data%20No%20Progress%20Country%20Findings.pdf>.

6.2 Tomēr tas nenozīmē, ka *neviens* ES dalībvalsts nav apņēmusies labāk nodrošināt noteiktas pamattiesības, tostarp romu tautības iedzīvotāju tiesības uz izglītību, vai ka *neviens* valsts tiesību sistēma nespēj nodrošināt romu tiesību ievērošanu. Dažas vietēja vai valsts līmeņa tiesas ir lēmušas, ka pret romu bērniem vērsta atstumtības prakse ir pretrunā ar valsts tiesību aktiem diskriminācijas novēršanai. Jau 2004. gadā — vēl pirms Bulgārijas iestāšanās ES — Sofijas rajona tiesa pieņēma Bulgārijas Izglītības ministrijai, pilsētas administrācijai un skolu valdes pārstāvjiem nelabvēlīgu nolēmumu par to, ka segregācijas rezultātā romu bērniem tiek liegtas tiesības uz līdztiesīgu izglītību⁽¹⁶⁾. Tomēr šādi lēmumi ir tikai reakcija uz konkrētiem notikumiem, un tie ne vienmēr liek vietējām un reģionālajām pašvaldībām mainīt diskriminējošo praksi, kas, šķiet, dominē daudzu Eiropas valstu izglītības sistēmās.

6.3 Ungārija ir mobilizējusi ievērojamu politisko gribu un resursus, lai atbalstītu pasākumus romu tautības iedzīvotāju ekonomisko un sociālo apstākļu un līdzdalības uzlabošanai, galveno uzmanību pievēršot izglītībai⁽¹⁷⁾. Ungārijas integrācijas iniciatīvas īpaši izceļas ar to, ka tās tiek īstenotas vispārējās izglītības politikas ietvaros. Savukārt dažās valstīs, piemēram, Rumānijā un Bulgārijā, pieeja integrācijai bijusi saistīta ar konkrētām situācijām un nav bijusi visaptveroša⁽¹⁸⁾. Tomēr Ungārijas pieejai ir arī trūkumi, jo pastāv savstarpēji konflikti gan izglītības politikas pasākumu starpā, gan starp izglītības politiku, no vienas puses, un veselības, sociālo un mājokļu politiku, no otras puses, un to sekas ir jūtamas izglītības jomā; visām valstīm vajadzētu pieņemt zināšanai un ņemt vērā šādas konfliktu iespējas esamību.

Briselē, 2011. gada 16. jūnijā

6.4 Šai sakarā īpašu ievērbu pelnījis Vācijas starpkultūru audzināšanas un starpkultūru mācību modelis (dažādas etniskās izcelsmes cilvēku mācīšanās kopā)⁽¹⁹⁾.

7. Kopsavilkums

7.1 Saistībā ar centieniem labāk integrēt romus jāizsaka nožēla, ka Kopienas integrācijas jēdziens attiecas tikai uz trešo valstu valstspiederīgajiem un nav piemērojams romiem, kas vispārīgi ir Eiropas Savienības pilsoņi.

7.2 Tāpēc vēl jo svarīgāk ir atkārtoti atgādināt, ka romiem — vismaz teorētiski — ir visas ar Savienības pilsonību saistītās tiesības un pamattiesības. Ir pašsaprotami, ka romiem jāpilda Savienības pilsoņa pienākumi, un minēto pienākumu nepildīšana rada tiesiskas sekas, tomēr paredzētajam sankciju mehānismam jādarbojas arī gadījumos, kad viņiem ir tikušas liegtas iepriekš minētās tiesības.

7.3 Komiteja vēlreiz uzsver savu pārliecību, ka ir svarīgi iesaistīt romus starpkultūru dialogā. Dialogs pēc būtības vienmēr ir interaktīvs process, kas balstīts uz dialoga partneru vienlīdzību un veicina līdzdalību. Starpkultūru dialogā var likvidēt aizspriedumus un veidot uzticēšanos. Komiteja uzskata, ka tieši aizspriedumu un stereotipu likvidēšana abās pusēs ir būtisks priekšnoteikums konkrētiem soļiem labākas līdzāspastāvēšanas un patiesi vienlīdzīgu iespēju virzienā. Lisabonas līgums Komitejai ir pavēris jaunas iespējas veidot struktūras dialogam ar pilsonisko sabiedrību. Pildot tai uzticētos uzdevumus, Komiteja neatlaidīgi centīsies virzīt uz priekšu starpkultūru dialogu ar romiem.

Eiropas Ekonomikas un sociālo lietu komitejas
priekšsēdētājs
Staffan NILSSON

⁽¹⁶⁾ Sk. <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=2411&archiv=1>.

⁽¹⁷⁾ Sk. vispārīgi KEZDI, G. un SÚRANYI, E. "Skmīga skolu integrācijas programma" ("A Successful School Integration Program"), Romu izglītības fonda (Roma Education) darba dokuments Nr. 2, 2009, atrodams adresē: http://www.romaeducationfund.hu/sites/default/files/publications/a_succesful_school_integration_kezdi_suranyi.pdf.

⁽¹⁸⁾ Sk. vispārīgi: Eiropas Romu tiesību centrs (European Roma Rights Centre) "Tiesību aktu un politikas ietekme uz romu bērnu segregāciju skolā: pētījums par diskriminācijas novēršanas likumu un valdības pasākumiem, ar kuriem novērš segregāciju izglītības jomā Bulgārijā, Čehijas Republikā, Ungārijā, Rumānijā un Slovākijā" ("The Impact of Legislation and Policies on School Segregation of Romani Children: A Study of Anti-Discrimination Law and Government Measures to Eliminate Segregation in Education in Bulgaria, Czech Republic, Hungary, Romania and Slovakia"), ERRC ziņojums, 2007. gada februāris, atrodams adresē: http://www.errc.org/en-research-and-advocacy-reports-intro-details.php?article_id=2743.

⁽¹⁹⁾ Sk. Hanna KIPER "Starpkultūru pedagogija" ("Interkulturelle Pädagogik"), 1992., 161. lpp.; Franz HAMBURGER "Kultūru daudzveidība — izaicinājums skolas sniegtajai izglītībai" ("Die Vielfalt der Kulturen als Herausforderung für den Bildungsauftrag der Schule"), Frankfurt/Main, 1989.